

# Estetyczne transpozycje końca imperium

325

ESTETYCZNE TRANSPOZYCJE KOŃCA IMPERIUM

*La Chute de l'URSS: une fin d' empire*, red. Anne-Marie Monluçon, Anna Saignes et Agathe Salha, „Recherches & Travaux” 80/2012, Ellug, Grenoble 2012, 189 ss.

W 1991 roku francuskie czasopismo *Le Monde* publikuje cykl artykułów prezentujących temat upadku imperiów od czasów antycznych do wieku dwudziestego, wydany w roku 1992 w formie zbioru zatytułowanego *Fins d'empires*<sup>1</sup>. Dwadzieścia lat później literaturoznawcy z Uniwersytetu Stendhala w Grenoble ponownie podejmują ten temat – latem 2012 roku wydawnictwo Ellug oddaje do rąk czytelników tom zatytułowany *Upadek ZSRR: koniec imperium*<sup>2</sup>. Międzynarodowy i interdyscyplinarny zespół humanistów (polskie środowisko naukowe reprezentują: Aleksander Fiut, Bogusław Bakula i Tadeusz Szczepański), pod kierunkiem Anne-Marie Monluçon, Anny Saignes i Agathe Salha, próbuje przyjrzeć się artystycznym sposobom prezentacji upadku imperium sowieckiego w literaturze i sztukach wizualnych. Jest to inicjatywa o tyle cenna, że autorzy tomu, choć przedmiotem swojego zainteresowania czynią przede wszystkim estetyczną transpozycję wydarzeń historycznych datowanych oficjalnie na grudzień 1991 roku, próbują również zbadać mechanizmy, które rządzą zjawiskiem upadku wielkich mocarstw od czasów antycznych po współczesność, nie ograniczają się przy tym wyłącznie do analizy i racjonalnych eksplikacji faktów historycznych *a posteriori*. Redaktorki tomu, wykorzystując zasadę analogii, sytuują temat zmierzchu imperiów w szerokiej perspektywie komparatystycznej, poczynając od *Dziejów* Polibiusza, przez refleksje na temat monarchii Monteskiusza, na teoretykach marksizmu kończąc.

Upadek imperium sowieckiego jest przez francuskich literaturoznawców interpretowany jako zdarzenie o wyjątkowo doniosłym znaczeniu dla

\* Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Literatury i Tradycji Oświecenia.

<sup>1</sup> J.-P. Rioux (red.), *Fins d'empires*, Le Monde Éditions/Plon, 1992.

<sup>2</sup> *La Chute de l'URSS: une fin d' empire*, texts recueillis par Anne-Marie Monluçon, Anna Saignes et Agathe Salha, „Recherches & Travaux” 80/2012, Ellug, Grenoble 2012, ss. 189 (dalej lokalizacja skrócona według tego wydania, liczba w nawiasie wskazuje numer strony).

Europy, znoszące granice między Zachodem i Wschodem, oznaczające koniec bipolarnej wizji starego kontynentu, ukształtowanej po drugiej wojnie światowej. Redaktorki tomu cytują fragmenty *Imperium* Ryszarda Kapuścińskiego, w którym pisarz przytacza poglądy amerykańskich politologów<sup>3</sup> przekonanych, że model państwa reprezentowany przez ZSRR należy do najbardziej stabilnych i długotrwałych systemów politycznych w świecie. Tymczasem wiek dwudziesty – jak pisał Jean-Pierre Rioux<sup>4</sup> – przeszedł do historii jako grabarz fenomenu imperialnego, zaś koniec imperium sowieckiego należy uznać za zwieńczenie tego procesu w Europie<sup>5</sup>.

W przedmowie czytamy, że pisarzem słowiańskim, który zainspirował autorów tomu do podjęcia tytułowego tematu był Czesław Miłosz. To on wylansował w literaturze światowej termin *imperium* w odniesieniu do Związku Radzieckiego<sup>6</sup> – w *Zniewolonym umyśle*, powołując się na tekst Gibbona poświęcony imperium rzymskiemu, Miłosz doszukiwał się znaczących analogii pomiędzy Rosją sowiecką i cesarstwem rzymskim. Rozwijając myśl polskiego noblisty, francuskie komparatystki stawiają prowokacyjne pytanie, czy paradygmat rzymski zastosowany przez Miłosza w stosunku do świata komunistycznego można by zatem odczytać w kategoriach profetycznych i czy, zgodnie z zasadą analogii historycznej, takie zdarzenia jak obrady okrągłego stołu w Polsce w roku 1989 czy upadek Muru Berlińskiego, poprzedzające symboliczną datę 31 grudnia 1991 roku, nie były nieuniknione?

Tak postawionemu pytaniu została podporządkowana struktura oddanej do rąk czytelnika publikacji, artykuły bowiem uporządkowano wokół trzech centrów tematycznych: 1. *Czas profetów*; 2. *Scenariusze końca*; 3. *Od upadku do pamięci odnalezionej*. Cechą wspólną wszystkich tekstów jest perspektywa interpretacyjna, wykorzystująca parabolę historyczną. Z zamieszczonych w tomie analiz utworów wyłania się też pewien stały model antropologiczny bohatera, który należałoby nazwać *homo politicus*.

Część pierwszą rozpoczynają komparatystyczne analizy tekstów Aleksandra Solżenicyna i Milana Kundery napisane przez Marie-Odile Thirouin z Uniwersytetu w Lyonie. Autorka odnosząc się do wydarzeń historycznych z roku 1968, które traktuje jako początek rozkładu imperium sowieckiego, próbuje zrekonstruować portret człowieka w świecie zdewastowanym przez totalitaryzm, człowieka, który musi budować swoją nową tożsamość w odniesieniu już nie tylko do tak oczywistych binarnych wartości jak wolność

<sup>3</sup> Głównym reprezentantem takiego stanowiska był Jerry F. Hough, profesor Duke University.

<sup>4</sup> Takie stanowisko zajął J.-P. Rioux w cytowanej już wcześniej książce *Fins d'empires...*

<sup>5</sup> Podobną opinię prezentuje Aleksander Demandant, według którego polityka międzynarodowa przez trzy tysiące lat była zdeterminowana przez światowe imperia. Data 31 grudnia 1991 jest przez niego interpretowana jako symboliczny koniec fenomenu imperialnego, por. *La Chute de l'URSS: une fin...*, s. 9.

<sup>6</sup> Zachodniemu czytelnikowi znane są dwie książki Miłosza, dostępne we francuskiej wersji językowej, w których słowo *imperium* jest używane jako synonim ZSRR: *La Pensée captive* (*Zniewolony umysł*), przeł. na j. fr. A. Prudhommeaux, Gallimard, 1953; *Empereur de la Terre*, przeł. na j. fr. L. Dyèvre, Fayard, 1987 (tłumaczone z wydania w języku angielskim: *Emperor of the Earth*, Berkeley: University of Cal. Press, 1976).

– zniewolenie, ale skonfrontowany z trudnymi problemami egzystencjalnymi musi dokonywać właściwych wyborów w świecie demokratycznym, walcząc z samotnością i autodestrukcją.

Reprezentujący polskie środowisko naukowe Aleksander Fiut z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie podjął temat tyranii na podstawie trylogii Jacka Bocheńskiego (*Boski Juliusz*, *Nazo poeta* oraz *Tyberiusz Cezar*<sup>7</sup>), pokazując w swoim artykule, w jaki sposób kostium historyczny można wykorzystać jako pretekst do rozważań na tematy moralne i aksjologiczne.

Ariane Eissen z Uniwersytetu w Poitiers na podstawie prozy Ismaila Kadare analizuje zjawisko zanikania wpływów imperium sowieckiego w Albanii (zgodnie z zasadą analogii historycznej, przyjętą w tomie, autorka omawia problematykę imperialną, przywołując jako kontekst porównawczy dzieje Rzymu i Bizancjum).

Część drugą przygotowanej przez francuski zespół badaczy publikacji, zatytułowaną *Scenariusze końca*, rozpoczyna artykuł Tadeusza Szczepańskiego z PWSFTviT w Łodzi. Tekst – *Upadek cenzora w kinie polskim* – przybliży francuskiemu czytelnikowi problem wyzwalania się twórców z ograniczeń cenzury politycznej w Polsce na przykładzie filmów Krzysztofa Zanussiego (*Stan posiadania*, 1989)<sup>8</sup> oraz Wojciecha Marczewskiego (*Ucieczka z kina „Wolność”*, 1990). Postaci cenzora występujące w obydwu filmach są przez autora publikacji interpretowane jako „symboliczne figury rozkładu i upadku komunizmu w Polsce” (85). W artykule zostały przywołane kontekstowo również inne filmy zapowiadające upadek terroru komunistycznego, m.in.: *Człowiek z marmuru* Andrzeja Wajdy, *Matka królów* Janusza Zaorskiego, *Przesłuchanie* Ryszarda Bugajskiego.

Polski komparatysta z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Bogusław Bakula, zakreślając wyjątkowo szeroką perspektywę porównawczą, przygląda się problemowi upadku reżimu sowieckiego przez pryzmat antyutopii w literaturach słowiańskich, omawia satyrę jako artystyczną strategię demaskacji utopii komunizmu („antyutopia satyryczna”, 93), wskazuje trzy sfery: polityki, literatury i mitu, jako płaszczyzny wzajemnie się przenikające i dopełniające.

Didier Coureau, z Uniwersytetu w Grenoble, przygląda się problemowi estetycznej kategorii smutku, która zaczyna dominować w kinematografii rosyjskiej, podejmującej coraz częściej wątki atawistycznej nostalgii za totalitaryzmem i kontrolą ze strony instytucji, która „dużo może” (103). Artykuł kończy konkluzja, iż upadek imperium sowieckiego, wbrew oczekiwaniom artystów, nie stał się gwarancją „totalnego wyzwolenia sztuki” (118).

Część trzecią tomu: *Od upadku do pamięci odnalezionej* otwiera Miloš Zelenka (Praga), który w artykule zatytułowanym *Europa Centralna w kontekście geografii literackiej i symbolicznej* konfrontuje różne tradycje artystyczne Europy Środkowej. Ze względu na położenie geopolityczne Europy Centralnej

<sup>7</sup> J. Bocheński, *Boski Juliusz. Zapiski antykwariusza*, Warszawa, 1961; tenże, *Nazo poeta*, Warszawa, 1969; tenże, *Tyberiusz Cezar*, Warszawa, 2009.

<sup>8</sup> Film ten był prezentowany we Francji pod tytułem *L'Inventaire*.

staje się ona etnicznym, kulturowym i religijnym „skrzyżowaniem dróg łączących Wschód z Zachodem” (122).

Anne-Marie Monluçon, francuską komparatystkę z uniwersytetu w Grenoble, zainteresowała twórczość Ryszarda Kapuścińskiego i Andrzeja Stasiuka. Przedmiot omówienia stanowią dwie książki: *Imperium*<sup>9</sup> (nagroda Targów Książki w Lipsku z roku 1993) i *Jadąc do Babadag* (nagroda Nike)<sup>10</sup>, których analiza skłania autorkę do poruszenia takich kwestii, jak transgresja polityczna i kulturowa czy dekolonizacja. W przypisach Anne-Marie Monluçon inkrustuje zreżymowane tytuły książek obydwu polskich pisarzy przetłumaczone już na język francuski (m.in. Ryszarda Kapuścińskiego *Mes voyages avec Hérodote*<sup>11</sup>), jak również książek niedostępnych jeszcze we francuskiej wersji językowej, które oczekują na przyszłych tłumaczy (*Mury Hebronu* czy *Jak zostałem pisarzem. Próba autobiografii intelektualnej* Andrzeja Stasiuka).

Tom zamyka artykuł Isabelle Desprès, prezentujący obrazy upadku imperium, apokalipsy i rezurekcji w twórczości Michała Szyszkina. Sławistka z uniwersytetu w Grenoble w swoim omówieniu przyjmuje trafnie konwencję, która stanowi ciekawe zwieńczenie francuskiego projektu badawczego, dokonuje mianowicie syntezy paradygmatu historycznego z symbolami kulturowymi, uniwersalizując w ten sposób problematykę podjętą przez pozostałych interpretatorów.

Literackie transpozycje końca sowieckiego fenomenu imperialnego dopełniają znakomicie zamieszczone w tomie fotografie Erica Lusito – pełne melancholii ilustracje opuszczonych baz militarnych. Ekspresja artystyczna zdjęć została uzyskana poprzez skonstrastowanie mocy i ambicji byłego mocarstwa (monumentalność fotografowanych budowli, imponujące ekspozycje sprzętu wojskowego) z obrazami ruin i pustki.

Tom analiz przygotowany przez zespół komparatystów z Grenoble należy uznać za propozycję szczególnie cenną dla polskiej humanistyki. Z opublikowania przez Ellug tomu pt. *Upadek ZSRR: koniec imperium* wynikają bowiem dwie niemałe korzyści. Pierwszą z nich przynoszą teksty polskich naukowców, popularyzujące we Francji ciągle jeszcze niedostatecznie znaną kulturę polską. Francuski czytelnik zapoznaje się nie tylko z omówieniem powieści Kapuścińskiego, Bocheńskiego czy Stasiuka, w artykułach pojawiają się również nazwiska: Zbigniewa Herberta, Jerzego Andrzejewskiego, Mieczysława Jasturny, Mariana Brandysa, Władysława Terleckiego, Tadeusza Konwickiego, Stanisława Ignacego Witkiewicza, mowa jest o faktach mniej znanych zagranicznemu odbiorcy, jak chociażby Czarna Księga<sup>12</sup> filmów sporządzona przez komunistyczny Główny Urząd Kontroli Prasy Publikacji i Widowisk, na której znalazły się m.in. *Przypadek Krzysztofa Kieślowskiego* czy *Kobieta samotna* Agnieszki Holland.

<sup>9</sup> R. Kapuściński, *Imperium*, Warszawa 2008; tekst znany jest francuskiemu czytelnikowi w tłumaczeniu V. Patte, opublikowanym przez wydawnictwo Plon w roku 1994.

<sup>10</sup> A. Stasiuk, *Jadąc do Babadag*, Wołowiec 2004; tłumaczenie na język francuski: A. Stasiuk, *Sur la route de Babadag*, przeł. z j. pol. M. Maliszewska, Bourgois 2007.

<sup>11</sup> R. Kapuściński, *Mes voyages avec Hérodote*, przeł. na j. fr. V. Patte, Plon 2006.

<sup>12</sup> Por. T. Strzyżewski, *Czarna Księga cenzury PRL*, Londyn 1977.



Druga korzyść, poznawcza, wylania się przed polskim czytelnikiem z lektury artykułów prezentujących literaturę polską autorstwa badaczy frankofońskich. Teksty te stanowią ciekawy przykład tendencji, które zdają się krystalizować w recepcji naszej współczesnej literatury w kraju Kartezjusza – tendencji, która w centrum zainteresowania stawia, nie zaniedbując zagadnień estetycznych, przede wszystkim analizę nowego modelu człowieka Europy postimperialnej – pozornie już wolnego, w rzeczywistości ciągle niezwykle silnie uwikłanego w historię i konteksty polityczne<sup>13</sup>. W tendencję tę wpisuje się również, niesłabnąca do dziś w kręgach francuskich intelektualistów, popularność – budzącej wiele kontrowersji – książki Yannicka Haenel, pt. *Jan Karski*, wydanej przez Editions Gallimard w roku 2009<sup>14</sup>. Urodzony w Łodzi polski łącznik i emisariusz przedstawiany jest tutaj jako człowiek, którego egzystencja, jak pisze wydawca, zmodyfikowała historię XX wieku.

## Summary

**Marzena Karwowska**

### **Aesthetic Transpositions of the End of an Empire**

In 2012, specialists in the field of literature from the Stendhal University (Grenoble, France) published a volume entitled: *The fall of the Soviet Union: the End of the Empire* (Ellug press). International and interdisciplinary team of humanists (including Polish researchers: Aleksander Fiut, Bogusław Bakula and Tadeusz Szczepański), working under Anne-Marie Monluçon, Anna Saignes and Agathe Salha, investigated the subject of artistic representation of the fall of the Soviet Empire in literature and visual arts. Articles presented in the volume are an interesting example of the reception of Slavic and Polish literature in France.

<sup>13</sup> Postkomunistyczna transformacja w literaturach słowiańskich oraz obraz człowieka, który wyszedł z komunistycznej utopii i musi odnaleźć się w nowej rzeczywistości, na którą nie był przygotowany, stała się przedmiotem omówienia w monumentalnej publikacji: *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*, t. 1: *Transformacja*, pod red. H. Janaszek-Ivaničkovej, Warszawa 2005; t. 2: *Feminizm*, pod red. E. Kraskowskiej, Warszawa 2005; t. 3: *Podmiotowość*, pod red. B. Czapik-Lityńskiej, Warszawa 2005; t. 4: *Mniejszości*, pod red. M. Dąbrowskiego, Warszawa 2005.

<sup>14</sup> Y. Haenel, *Jan Karski*, Editions Gallimard, 2009.